

Олег Калакура

КУЛЬТУРНІ ВИМІРИ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ДОНБАСУ

Аналізується культурний контекст історії Донбасу, висвітлюються певні особливості розвитку освіти, науки, мистецтва регіону, з'ясовано вплив політики на культурно-освітні здобутки. Визначено етнокультурну складову формування регіональної ідентичності.

Ключові слова: історія, етнополітика, Донбас, культура, освіта, наука.

Oleg Kalakura. *Cultural dimensions of history ethno Donbass. We analyze the cultural context of the history of the Donbas, highlights certain features of education, science, the arts of the region and determined the impact of policies on cultural and educational achievements. Definitely ethnocultural component forming a regional identity.*

Keywords: history, ethnic policy, Donbass, culture, education, science.

Серед сучасних політико-економічних регіонів України Донбас вирізняється історією заселення, поліетнічним складом населення, його самоідентифікацією, регіональним патріотизмом, ментальністю. В історико-політологічній науці Донбас розуміється як українсько-російське культурне порубіжжя, своєрідний історико-етнографічний район, що з давніх часів відзначався змішаним складом населення із домінуванням українців та порівняно великою його етнічною та соціальною рухливістю.

Особливості культурного розвитку Донбасу вивчали представники всіх галузей гуманітаристики [1]. Під культурою ми розуміємо комплекс характерних матеріальних, духовних, інтелектуальних і емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірувань [2, с. 3]. Завдання цієї статті полягає у розширенні розуміння культурного контексту етнополітичної історії Донбасу від початку другої колонізації Степу до відновлення незалежності України. Освоювачі Донеччини та Приазов'я – запорізькі та

донські козаки, українські та російські селяни, греки, вірмени, серби, євреї, німецькі колоністи – несли із собою весь багаж традиційної культури: побуту, матеріальних та світоглядних цінностей. Регіональні історико-культурні особливості на Донбасі закладалися як міжкультурний діалог на засадах взаємної поваги та співпраці, спільної оборони власних інтересів.

Разом з духовними традиціями колоністи плекали власні освітньо-культурні традиції. Син антиохійського патріарха Макарія, архідиякон, араб-християнин Павло Алепський у 1653-1656 рр. разом з батьком подорожував Україною. У своїх записках 1655 р. він писав, що вже за часів Хмельниччини незвичайно поширеною була грамотність, навіть селяни і жінки уміли читали та писати, що в той період було неабиякою рідкістю, а в бурсах учили грамоти безпритульних дітей та дітей-сиріт [3, с. 268]. При українських церквах були школи, в яких проживали учителі – дяки. Частина селян мігрувала на Південь з земель Слобожанщини. Як свідчить Д.Багалій, у 1732 р. таких учителів (дяків) було у Харкові 19 осіб [4, с. 193]. При церквах були також і шпиталі. У XVI—XVII ст. нове життя отримує Святогірський монастир над Сіверським Дінцем, було споруджено видатну архітектурну пам'ятку – крейдяну церкву.

Житла українських поселенців із саману, каменю і хмизу тинькувалися різнобарвними глинами. Стіни білили крейдою, а вікна, одвірки обводили розведеною кольоровою глиною. Ворота і віконця мережили фігурним різьбленням. Незалежно від майнового стану навіть убогі хатини відзначалися мальовничістю. Традиційними були парсуни – портрети на тканинах, зокрема картина «Козак Мамай». Масовим було розмальовування фарбами коників, птахів, ромбів і квадратів на воротах, віконницях, дверях. Жінки ткали, крім звичайного полотна і ряден, ще й різнокольорові ліжники, доріжки, а також вишивали рушники, скатертини, жіночий і чоловічий одяг [5, с. 19]. Великий виховний вплив на дітей мали різноманітні види духовного мистецтва (декоративно-ужиткове, музичне, танцювальне, вишивання тощо) та фольклорне виховання (пісні, думи, легенди, перекази, балади, прислів'я, приказки тощо). Вони були пройняті вільнолюбним козацьким духом, пізнавально-виховним потенціалом національної символіки. Чарівні мелодії розлогих степових пісень, журливих і жартівливих, лунали на дозвіллі.

Співали повсюди пісні побутові та історичні, особливо про епічних народних героїв Морозенка і Супруна, які, захищаючи рідний край від нападників, поклали свої голови на Савур-Могилі. Хвилююча картина донецького степу, кам'янистих схилів Савур-Могилі змальована в народній думі «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі».

У першій пол. XVIII ст. в північних містечках Донщини в Кальміуській і Самарській паланках Війська Запорізького працювали загальноосвітні школи [6, с. 103]. Українська козацька система виховання – глибоко самобутнє явище, аналогів якому не було в усьому світі. Вона мала кілька ступенів. Передусім – дошкільне родинне виховання, яке утверджувало високий статус батьківської і материнської педагогіки. Другий ступінь козацького виховання можна назвати родинно-шкільним. Пізніше козаки, які прагнули знань, училися у колегіумах, у відомих університетах Європи, отримували підвищену і вищу освіту. Такі молоді люди, освічені і виховані на європейському рівні, часто очолювали національно-визвольний рух, брали активну участь у розбудові освіти, науки і культури України. У січових і козацьких школах, школах джур, а також після закінчення вищих навчальних закладів юнацтво отримувало систематичне фізичне, психофізичне, моральне, естетичне і трудове виховання, національно-патріотичну підготовку, спортивно-військовий вишкіл. Крім того, що козацтво боронило народ, а народ сам почав горнутися до освіти і гуртуватися в церковні братства. Не бракувало в Україні кінця XVII ст. і книжок, поширюється книговидання [7].

З включенням земель Донбасу до Російської імперії започатковується політика внутрішнього колоніалізму, примусового заселення і використання регіональних еліт для укріплення південних кордонів. В адміністративному плані Донбас охопив південні землі Слобідсько-Української (з 1835 р. Харківської) губернії, східну частину Катеринославської губернії і західну частину Області Війська Донського. Розпочався тривалий процес уніфікації та русифікації всіх галузей суспільного життя. Насамперед це стосувалося загальнодержавної освітньої системи. Початкові школи були однією з найпоширеніших форм навчання дітей. Діяли і цифірні школи, в яких діти різних станів здобували елементарні знання.

Це були школи з математичним ухилом. Вони проіснували до середини XVIII ст., відтак поступово об'єдналися з полковими і гарнізонними, що призначалися для солдатських дітей. Полкові школи утримувалися на кошти батьків. В них навчали читати, писати і рахувати. У другій половині XVIII ст. на школи України поширюється русифікаторська політика царського уряду.

З середини XVIII ст. розвивається початкова освіта в Запорозькій Січі. Окрім загальноосвітніх шкіл, тут існували спеціальні школи (школа підготовки полкових старшин, військових канцеляристів тощо), а також Головна Січова школа, в якій вивчали піїтику, риторичку, математику, географію, астрономію, військову справу. За характером навчання вона прирівнювалася до братських шкіл. Набули поширення і народні школи грамоти (школи мандрівних дяків), що існували при православних церквах і призначалися для дітей селян. Дітей навчали рідною мовою лічби, письма і читання, паралельно читали церковнослов'янські тексти, їм також прищеплювали любов до рідної землі, народну мораль тощо. Відомо, що в 1732 р. в Торі (нині Слов'янську) була школа, де дітей навчали дяки [5, с. 18].

У першій половині XIX ст. в українських губерніях Росії з'явилися гімназії в Харкові, Чернігові, Катеринославі, Новгороді-Сіверському, Полтаві, Херсоні. У Харкові, Полтаві та Одесі було засновано інститути шляхетних дівчат. 1808 р. у Бахмуті (нині Артемівську) відкрилося перше народне училище. У Маріуполі перше парафіяльне училище було відкрито у 1820 р. У Харкові відкрився перший в Україні університет, який відіграв значну роль у розвитку культури, науки, освіти і школи. Він здійснював керівництво навчальними закладами Харківського учбового округу. У 1885 р. у віданні цього університету було 136 парафіяльних училищ, 116 повітових училищ і 13 гімназій. Донбас знаходився під культурно-освітній впливом Слобожанщини. Саме Харків був центром культурних новацій Лівобережжя.

Харків зробився центром просвіти і культури, але не української, а російської. Таким був і Харківський університет і нові гімназії, і повітова школа, і духовна семінарія. Учителі сюди приїздили не тільки з України, а і з великоросійських губерній. Колишні народні церковні школи, де трималася народна мова, були

знищені й їх замінили нові, російські школи. Усе це вело до русифікації, тобто обрусіння, Харкова. На початку XIX ст. Харків ще був українським містом, бо його населення у своїй більшості зберегло і свою мову, і одягу, і звичаї. Протягом усього XIX ст., коли йшла русифікація Харкова й України, коли від українського народу, який проживав у селах Харківщини, за Д.Багалієм, одірвалися цілі стани, як дворянство, чиновні люди, купецтво, взагалі інтелігенція – у ці ж самі часи почали виявлятися з цієї самої інтелігенції окремі особи, котрі щиро любили український народ і хотіли наблизитися до його, ознайомитися з його життям, з безмірними багатствами його поезії, з його побутом, з його мовою. Одні почали писати українською і утворили нову українську літературу; інші збирали пам'ятки української історії, працювали над науковою історією української мови. Така щира любов до України утворила серед харківської інтелігенції купки й гуртки українських народолюбців. Вони утворювалися серед молоді – учнів вищих і середніх шкіл, особливо університету, і серед суспільства, й значну участь у них приймали професори Харківського університету [4, с. 218].

У джерел формування української модерної нації стояли засновники Кирило-Мефодіївського братства. На поглядах членів Кирило-Мефодіївського братства дещо позначалася програма Товариства об'єднаних слов'ян. Новою тут була ідея месіанізму українського народу. М. Костомаров був переконаний в тому, що за Україною підуть усі слов'янські народи. Однак члени братства порізно дивилися на засоби досягнення цієї мети. Більшість схилилася до шляху реформ і «м'яких» методів. Меншість, насамперед в особі Т. Шевченка, займала радикальні позиції. Розходилися члени братства і стосовно того, що є першочерговим і головним. Для М. Костомарова це були єдність і братерство слов'ян. Т. Шевченко ж палко обстоював соціальне та національне звільнення українського народу. У першій половині XIX ст. в Україні демократизм, глибоку гуманність, народність попередніх поколінь педагогів розвивали українські письменники І. Котляревський, Т. Шевченко, П. Куліш та ін.

Специфікою культурно-освітнього життя Донбасу став потужний зв'язок з розвитком промисловості, освіта та культура нібито супроводжувала, наздоганяла виробничі потужності. У 1840 р. при Луганському ливарогарматному заводі виникає вчене товариство

гірничих інженерів, яке своїми роботами сприяло розвиткові теорії і практики гірничої справи. Його членами було відкрито близько 300 кам'яновугільних і рудних родовищ. Донбас вивчали відомі вчені: І.П. Бардін, Б.І. Бокій, Д.І. Менделєєв, Є.П. Ковалевський, Л.І. Лугутін, О.М. Терпигорев [8, с. 18].

Потужний розвиток вугільної, металургійної, машинобудівної та інших галузей промисловості, формування Південного гірничо-промислового району стимулював європейський капітал, відтак до підприємств Донбасу поїхали англійські, французькі, бельгійські, німецькі спеціалісти. Нові робочі місця вимагали зростання кваліфікації робітників, певного рівня освіти. На час проведення реформи на території Маріупольщини і Бахмутського повіту діяло 47 початкових шкіл (з них 15 приватних), в яких навчалося 1365 дітей і викладали 60 учителів [9, с. 146, 149, 150]. Наприкінці ХІХ ст. кількість початкових шкіл у підросійській Україні зросла у 12 разів (порівняно з серединою століття), однак вони не задовольняли потреби населення та держави в початковій освіті. Рівень грамотності населення на цей час становив 15–20%. Якість навчання у народних школах була низькою. Найпримітивнішу освіту давали церковнопарафіяльні школи, які в 1900 р. становили 80% від усіх початкових шкіл. Навчання в них і далі обмежувалося читанням, початками арифметики та вивченням молитов.

Відповідно до прийнятого у 1864 р. «Статуту гімназії і прогімназії», встановлювалися класичні та реальні гімназії (замість повітових училищ) — неповні середні навчальні заклади. В Україні гімназії поширювалися повільно, їх було замало, щоб задовольнити потреби навіть половини бажаючих до них вступити. Доступ обмежувався і через високу плату за навчання.

У підросійській Україні в усіх початкових і середніх школах навчали російською мовою за навчальними планами і програмами, що діяли по всій Росії. На розвиток освіти на цих територіях значною мірою впливала русифікаторська політика царизму. Так, у 1863 р. міністр внутрішніх справ Валуєв видав циркуляр, яким проголошувалося, що ніякої особливої малоросійської мови не було, нема і бути не може. Циркуляр забороняв видавати українською мовою навчальні книги і підручники для шкіл. У 1864 р. У 1876 р. видано Закон про повну заборону української мови не лише у

навчальних закладах, а й у суспільному житті взагалі. Ці рішення свідчили про спроби царату обмежити український рух – так зване хлопоманство, яке плекало українську культуру та займалося впорядкуванням соціальних і економічних відносин. Велике значення мала культурницька праця української інтелігенції.

На початку 1870-х років Київ став культурною столицею України, де скупчувалися інтелектуальні сили. В 1874 році зі «Старої Громади» вийшла ініціатива заснувати українське наукове товариство під назвою «Південно-Західній Відділ Російського Географічного Товариства». Воно почало інтенсивну працю над вивченням України, її етнографії, історії, мови, економіки. На Донбасі україно-російське культурне середовище породжувало цікаві прояви і паралелі розвитку. Так, у 80-х рр. XIX ст. у селі Олексіївці Слов'яносербського повіту завідував земською школою Б.Грінченко – український письменник, упорядник «Словаря української мови», публікація якого стала заслугою «Старої Громади», а у 1801 р. у Луганську народився письменник, учений-діалектолог, етнограф, укладач «Толкового словаря живого великоруського язика» В.І.Даль.

За загальним переписом населення Російської імперії 1897 р. у Старобільському повіті грамотних було 10,4%, у Слов'яносербському повіті, де концентрувались підприємства, рівень грамотних був у 4 рази вищий [10, с. 26]. У 1884 р. у Бахмутському повіті грамотних серед чоловіків було 8,44%, а серед жінок 0,35%. У 1887 р. у Маріупольському і Бахмутському повітах налічувалося 320 шкіл (разом з приватними), з яких 115 були церковнопарафіяльними [11, с. 78]. За 15 років у 1913 р. кількість шкіл Донеччини та Приазов'я зростає до 379, де навчалось трохи більше 15 тис. учнів [5, с. 23]. У 1914-1915 рр. на території теперішньої Луганської області було 983 загальноосвітні школи, з них 969 початкових. У школах навчалось 86,7 тис. учнів, працювало 2070 учителів [12, с. 233]. Церковнопарафіяльні школи, земські школи давали початкову освіту, виховували у дусі православної церкви і вірності царському престолу. Середня, а тим більш вища освіта залишалась малодоступними. Напередодні Першої світової війни на території Донецької області працювало лише 2 професійні училища – штейгерське у Горлівці і школа десятників у Макіївці.

З середніх навчальних закладів функціонувало 4 комерційних училища (в Юзівці, Горлівці, Бахмуті, Макіївці).

У регіоні було започатковано медичне обслуговування населення. Зокрема, Слов'яносербський повіт було поділено на три лікарські дільниці й утворено 5 фельдшерських пунктів. Мережа медичних закладів постійно зростала, а у 1914 р. мала 66 лікарень, 72 лікарських амбулаторно-поліклінічних і 48 фельдшерсько-акушерських пунктів, у яких працювали 169 лікарів. Населення сучасної Донецької області обслуговувало 34 лікарняних заклади і 157 лікарів [13, с. 221, 223].

На початку ХХ ст. на підприємствах Донбасу формується профспілковий рух, який фінансує пресу, створює бібліотеки. Формуються перші політичні партії, зокрема соціал-демократичного напрямку.

Поступово складається прошарок міської творчої інтелігенції – в Луганську працювали гірничо-комерційний і професійний клуби, клуби були також у Лисичанську та Старобільську, Юзівці, Горлівці, Бахмуті, Макіївці та Маріуполі. У 1901 р. у Бахмуті відкривається приватна музична школа Мерейнес – випускниці Віденської консерваторії. Відомий український композитор М.Д. Леонтович працював учителем залізничної школи у Гришиному.

Питома вага іноземців серед спеціалістів гірничо-металургійної промисловості з вищою та середньою освітою, за даними Ради з'їзду гірничопромисловців, досягла напередодні Першої світової війни 40%. На початку війни їх було мобілізовано до армії, німецьких і австрійських спеціалістів – вислано у східні губернії імперії, а французьких і бельгійських відкликано на батьківщину [14, с. 74–75]. У часи Першої світової війни на багатьох підприємствах Донбасу використовувалася праця мобілізованих на тиліві роботи селян з представників національних меншостей із Середньої Азії, найманих робітників з Китаю, Ірану та інших країн, згодом військовополонених і біженців. До Донбасу, ніби до плавильного котла, постійно прибували нові етнічні компоненти. Можливо тому, саме тут, у Горлівському гірничому училищі, навчався поет А.Я. Коц (Данін) – автор російського тексту «Ітернаціоналу».

З остаточним встановленням радянської влади на Донбасі розпочинається ліквідація старої системи освіти, відокремлення

школи від церкви, формування нового апарату управління освітою. Нову систему освіти українські більшовики, які вважали УРСР суверенною національною державою українського народу, будували за російським зразком. У травні 1919 р. було видано «Положення про єдину трудову школу УРСР», в основу якого було покладено чинне в Радянській Росії «Положення про єдину трудову школу». Воно передбачало запровадження безоплатного і спільного навчання дітей обох статей з восьми років; загальноосвітній і політехнічний характер освіти, заборону релігійного виховання; запровадження продуктивної праці дітей. Скасовувалися перевідні та випускні іспити, домашні завдання, п'ятибальна система оцінювання знань.

Хоч українська школа й будувалася згідно з прийнятими на той час єдиними принципами «Про єдність освітньої політики», але система освіти в Україні дещо відрізнялася. Так, якщо в Росії школа була політехнічною, то в Україні всі навчально-виховні заклади, поєднуючись із виробництвом, уже з першої ланки утворювали єдину систему професійної освіти. У Росії єдина трудова школа була дев'ятирічною, в Україні – семирічною; у Росії технікум був підготовчою ланкою до інституту, а в Україні – інститут і технікум вважалися рівноправними вищими навчальними закладами з тією різницею, що технікум випускав вузьких фахівців-інструкторів, а інститут – висококваліфікованих спеціалістів-практиків; на відміну від російської, українська система вилучала зі своєї схеми університети, перетворивши їх у 1920 р. на інститути народної освіти: медичного, фізичного, технічного, агрономічного, педагогічного профілю, які готували спеціалістів вищої кваліфікації. Зокрема, у 1921 в Юзівці відкрито гірничо-механічний технікум, який згодом було реорганізовано у Донецький гірничий інститут (зараз Донецький національний технічний університет), у 1923 р. у Луганську було засновано Державний педагогічний інститут ім. Т.Г.Шевченка. Хоч за навчання в більшості цих інститутів треба було платити, дітей бідних селян і робітників, що становили більшість студентів, від оплати звільняли. Наприкінці 20-х років в інститутах України навчалось майже 40 тис. студентів, з них українці становили 53%, росіяни – 20%, євреї – 22%. Українці переважно зосереджувалися в галузі агрономії та педагогіки, росіяни – в управлінні й точних науках, а євреї – в медицині й торгівлі.

Підготовку вчених в Україні здійснювали академії та різні інститути теоретичного знання. З погляду наукової педагогіки, українська система освіти стояла нижче від російської, однак ці відмінності свідчили про певну незалежність української освітньої політики, вони збереглися до 1930 р.

Поставивши за мету збудувати новий соціально економічний устрій, радянський уряд сприяв створенню нових типів освітніх закладів і підходів у викладанні, що прискорило б розрив із «буржуазним минулим». Радянська педагогіка обстоювала необхідність пов'язувати освіту з прищепленням людині комуністичних цінностей. У школах було запроваджено програми, в яких особливе значення надавалося поєднанню праці й навчання, оволодінню більшовицькою ідеологією.

Складність внутрішньої політики УРСР обумовлювалася тим, що частина керівництва більшовиків в Україні стояла на шовіністичних позиціях. Так, другий секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь навіть не намагався приховати ворожість до української мови, звичай, до українізації взагалі. Він обстоював так звану «теорію боротьби двох культур», з якої випливало, що оскільки російська культура на Україні пов'язана з прогресивним пролетаріатом і містом, у той час як культура українська – з відсталим селянством і селом, то російська культура рано чи пізно перемаже, і обов'язок комуністів полягає в тому, щоб підтримати цей «природний процес» [15, с. 338].

В 1923 р. на XII з'їзді партії було започатковано політику коренізації, український різновид якої вибухнув українізацією – потужним українським відродженням. Українізація мала на меті залучити до соціалістичного будівництва широкі народні маси. Компанія українізації охопила всі галузі життя Радянської України. Найбільший вплив вона справила на освіту. Ставка більшовиків на освіту пояснюється кількома чинниками: з ідеологічної точки зору, щоб слугувати зразком нового ладу, радянське суспільство мало бути освіченим; більше того, освічене населення збільшувало виробничий потенціал і міць держави; і нарешті, освіта надавала чудові можливості прищеплювати новим поколінням радянські цінності. Найбільш вражаючих успіхів було досягнуто в ліквідації неписьменності. Під час революції письменними були близько 40%

міського населення, через 10 років – уже 70%. На селі протягом цього періоду письменність зросла з 15% до понад 50%. Масова освітня компанія велася українською мовою.

Рушійною силою українізації системи освіти став Наркомат Освіти на чолі з Г. Гриньком, О. Шумським, М. Скрипником. Вони домоглися того, що в кульмінаційному для українізації 1929 р. понад 80% загальноосвітніх шкіл і 30% вищих учбових закладів вели навчання виключно українською мовою. 97% українських дітей навчалися рідною мовою. Швидка українізація освіти сприяла зростанню настроїв національного оптимізму.

Відродження переживала україномовна преса, яку жорстоко придушував царський режим і для якої перші роки радянської влади не були сприятливими. У 1922 р. з усіх опублікованих в Україні книжок лише 27% виходили українською мовою, українською мовою виходили близько 10 газет, журналів. До 1927 р. українською мовою друкувалася більш як половина книжок, а в 1933 р. з 426 газет республіки 377 виходили українською мовою. Свіжі настрої в розвитку української культури особливо виявилися в літературі. Марксистські письменники пропагували думку, згідно з якою для здійснення своїх завдань революція, крім суспільно-політичної царини, повинна сягнути й у царину культури. Тобто «буржуазне» мистецтво минулого належало замінити новим пролетарським мистецтвом. Щоправда, вони одразу додавали, що «досягти міжнародної єдності пролетарське мистецтво може лише йдучи національними стежками» [15, с. 343]. У липні 1922 р. було організовано кооперативне видавництво «Донбас». В Донецьких газетах і журналах починали свій творчий шлях багато літераторів-початківців, що згодом стали відомим письменниками, серед них В.М. Сосюра, С.І. Погрібний, П.Г. Безпощадний, М. Голодний (М.С. Епштейн), Б.Л. Горбатов. Важливу роль у згуртуванні літераторів Донеччини відіграв журнал «Забой» (з 1932 р. «Литературный Донбасс») та однойменна письменницька організація, в якій працювали Іван Ле, М.Л. Слонімський, Ю.Л. Чорний-Діденко, О.П. Селівановський, Г.М. Баглюк та ін. Усього в Україні в 1920-х рр. діяло понад 40 літературно-художніх організацій.

Крім літературно-художніх в середині 1920-х рр. в Україні існувало 16 різних добровільних товариств і організацій, які

об'єднували людей за інтересами, наприклад: «Техніка - масам», «Геть неписьменність», «Друзі радіо» та ін. За ініціативи відомих краєзнавців М.В. Сибільова та С.М. Одинцової в Донбасі почалися широкі археологічні та етнографічні дослідження. Створені під їхнім керівництвом краєзнавчі музеї у Святогірську і в Ізюмі стали значними науковими установами. Зусиллями В.О. Городцова та П.П. Єфименка тут було організовано видання наукових праць з археології та етнографії.

Резолюція ЦК ВКП(б) «Про політику партії в галузі художньої літератури» (червень 1925), в основу якої були покладені принципи партійності і народності літератури та мистецтва, намітила хід подальших подій в галузі мистецтва, у тому числі й кіно. «В основі змісту радянського фільму повинна лежати ідеологія пролетаріату», іншими словами, в період першої п'ятирічки (1928-1932) кіно мало стати «могутнім засобом комуністичної освіти і агітації, виховання класової свідомості робітників, політичного перевиховання всіх непролетарських верств населення і селянства в першу чергу» [16, с. 160]. Першою радянською звуковою документальною картиною стала «Симфонія Донбасу» (режисер Д. Ветров). «Симфонія Донбасу» представляла собою апофеоз індустріальної праці, здійснюваної робітничим класом у побудові соціалізму. Однак побудова соціалізму пролетаріатом передавалася в історичній перспективі, у процесі зміни державної символіки (на зміну корони з двоголовим орлом – прапор із серпом і молотом; на зміну хреста – п'ятикутна зірка), звукового фону (на зміну церковної служби і дзвону дзвонів – марш і шуми промислового цеху), моделі поведінки персонажів (на зміну молитви і пияцтва – гасла, промови на мітингах, робота); індустріалізація, як фундамент, на якому ґрунтується соціалізм, передавалася на всіх етапах її існування, причому по вертикалі: шахти, завод, домни, що підносяться у небо. Хоча фільм легко поділити на три частини (перша в експериментальному ключі передає зіткнення релігійного і комуністичного побуту, друга – процес виробництва в районі Донбасу, третя – колективізацію), в цілому він був задуманий як тріумф симбіозу людини і машини, як гімн праці [17].

Художнє кіно абсолютно справедливо стало «найважливішим із мистецтв». А шахтарі в кіно обов'язково повинні були стати

головними героями праці. Один з довоєнних фільмів називався просто і велично – «Велике життя» і прославляв шахтарську працю. У цьому ж ключі знято фільм «Шахтарі» (1937 р.), який став першою великою роллю в кіно для М. Бернеса.

Політика українзації з боку частини російського населення Донбасу сприймалася негативно. Поширювалися прояви російського великодержавного шовінізму, виникали конфлікти на мовному ґрунті між росіянами та українцями. За даними перепису 1926 р. українці в Донбасі склали 64,1% населення, росіяни – 26,1%. У містах і міських поселеннях росіяни переважали, там було їх 48,1%, українців – 40,6%. У тому ж таки році українці склали 40% від усіх робітників краю [18]. Професійна орієнтація етнічних громад стала однією з причин мовної асиметрії, домінування російської мови. В межах політики коренізації були створені Верхньо-Теплівський, Сорокинський російські національні райони Луганської округи, грецькі Велико-Янисольський, Мангушський, Сартанський райони, Люксембургський німецький район на Донеччині, низка національних селищних та сільських рад [19].

Остаточно змінили етнічну мапу регіону голодомор та колективізація. У тогочасній Донецькій області (включала в себе сучасні Донецьку та Луганську області) від голоду померло до 20% населення, голод забрав життя не менше 400 тис. селян [14, с. 103]. На «звільнені» території переселялися селяни з Росії. Згорання українзації, репресії проти української інтелігенції, переведення навчання у школах на російську мову викладання, обов'язкове вивчення російської мови в школах з 1938 р., русифікація професійної та вищої освіти засвідчили новий курс радянської влади на прискорену остаточну русифікацію.

Індустріалізація країни супроводжувалася ударництвом, новаторством, соціалістичним змаганням, одним із полігонів нової політики став Донбас. Тут виникає так званий стаханівський рух, за ім'ям вибійника шахти «Центральна-Ірміне» О.І. Стаханова, який вирубував за зміну 14 норм. Нова країна вимагала нових форм стимулювання праці окрім матеріальних, відтак і почали виникати псевдоударники для заохочення зростання виробництва шляхом формування певних зразків праці, поведінки. Відомими новаторами стали вибійник шахти «Кочергарка» (Горлівка) М.О. Ізотов

(росіянин з Орловської області), машиніст паровозного депо станції Слов'янськ П. Ф. Кривонос (росіянин з Феодосії), сталевар Маріупольського металургійного заводу М. М. Мазай (народився у козацькій станиці Ольгінська Краснодарського краю, в родині селянина Микити Мазая, вірогідно українець), трактористка Старобешівської МТС П. М. Ангеліна (гречанка). Навіть для сучасного Донбасу ці прізвища мають символічне значення інтернаціонального звучання [20, с. 136].

Зі згортанням українізації період відносної децентралізації в культурі, свободи думки та творчості завершується. Ставляться завдання злиття культур, уніфікації освіти, зниження можливостей освіти мовами національних меншостей. Цей поворот остаточно завершився в 1933 р., коли населенню України було зламано національний хребет не тільки фізично за допомогою голоду, але й пройшов злам духовний. В освіті вводиться єдиноначальність, єдині підручники, навчальні програми. Уніфікується наука, в ЦК КП(б)У створюється спеціальний відділ культури і пропаганди, який бере у свої руки все духовне життя країни. У 1933 р. в ЦК КП(б)У та обкомах партії створюються відділи шкіл. У 1934 р. були ліквідовані всі письменницькі організації, створюється єдина спілка письменників, панівним літературним методом зображення дійсності стає «соціалістичний реалізм».

Відповідно до завдань партії неухильно зростає освітній рівень населення. На початку 1930-х рр. на території України було введено обов'язкове початкове навчання, школою було охоплено в Луганській області 90% сільських дітей і 99,8% дітей у містах. Проводилась робота для ліквідації неписьменності серед дорослого населення. У 1939 р. у Донецькій області залишилося 6,6% неписьменних, переважно людей похилого віку.

Пропагандистом стала і мережа культурно-освітніх установ: театрів, клубів, гуртків, бібліотек, хат-читалень, кіноустановок. З 1920 р. у Костянтинівці почав діяти перший на Донбасі театр, у 1924 р. театр «Синя блуза» виник в Артемівську. З 1932 р. у Луганську запрацював театр опери і балету, у Донецьку пересувний музичний театр (зараз Донецький театр опери та балету). У 1935 р. у Луганську було відкрито театр юного глядача, у 1936 р. відкрито Костянтинівський російський драматичний театр імені А. С. Пушкіна,

у 1938 р. в Слов'янську відкрито російський драматичний театр, у 1939 р. у Луганську було створено ще два театри – російський драматичний театр і театр ляльок. Репертуар театрів складали такі п'єси, як «Платон Кречет», «Правда», «Пархоменко», «Кремлівські куранти». Музичне мистецтво «несли в маси» численні хорові колективи, інструментальні та духові оркестри підприємств, палаців культури, клубів. Ще 1925 р. в Артемівську створюється хор «Сурма Донбасу». Започатковується монументальне мистецтво – пам'ятники Артему за проектами І.П. Кавалерідзе. Зрозуміло, що весь мистецький наратив контролювався партійними організаціями, які слідкували, громили, боролися, засуджували і чистили ряди будівельників нового суспільного ладу.

Переслідування української інтелігенції продовжувалися і в ході великого терору 1937-38 рр. Серед репресованих педагогів Донбасу за національною ознакою: 217 чол. (48,2%) – українці; 102 чол. (22,7 %) – німці; 49 чол. (10,9%) – греки; 44 чол. (9,8%) – росіяни. Починаючи з 1930-х рр. російська мова витіснила українську й інші мови на периферію мовного простору [21].

До кінця 1940-х років неформальною столицею Донбасу був Харків, який зараз до басейну не входить. Там розташовувалися банк і головна контора Олексія Алчевського, Союз гірничопромисловців Півдня Росії (глава Н. Дітмар), синдикат «Продвугілля», потім в СРСР трести «Донбассуголь», «Донбасантрацит», «Донюженерго», Міністерство вугільної промисловості УРСР. Також у Харкові розташовувалися ДонВУ і гірський інститут (до 1962 року), які готували фахівців для шахт Донецького басейну.

Повоєнне відновлення Донбасу, зростання і удосконалення виробництва вимагало підготовки нового покоління спеціалістів. За досить короткий відрізок часу створено систему професійно-технічної освіти, яка була широко розгалужена і зорієнтована на забезпечення робочою силою підприємств Донбасу. У 1954 р. заснований Слов'янський педагогічний інститут, переведений з Білої Церкви до Горлівки педагогічний інститут іноземних мов. 28 травня 1965 відкрито Донецький державний університет.

У післявоєнні роки в Донбасі створено мережу науково-дослідних установ, наближених до виробничої бази, робота яких сприяла розвитку промисловості краю. До складу АН УРСР поряд з

Київським, Дніпропетровським, Харківським, Південним (з центром в Одесі) і Західним (з центром у Львові) увійшов Донецьк. Наукові центри разом об'єднували понад 80 науково-дослідних установ. У них працювали понад 80 тис. науковців. Донецький науковий центр АН УРСР був створений у грудні 1965 р. Крім наукових установ АН УРСР, у Донбасі діяла широка мережа галузевих та вузівських науково-дослідних організацій і підрозділів: кафедр, проблемних лабораторій, науково-дослідних інститутів, секторів тощо. Вже на початку 1970 р. в 76 науково-дослідних закладах, вузах і на промислових підприємствах Донецької області працювало понад 10 тис. наукових працівників.

Відродилось і розвивалось професійне мистецтво. З 1944 на Луганщині працював Харківський драматичний театр, який перейменовано на Луганський обласний драматичний театр з постійним місцем перебування в Луганську. У грудні 1962 р. український і російський обласні театри об'єднано в один Луганський обласний театр з двома труппами – українською і російською. Пропагувалось та розвивалось музичне мистецтво: при Луганській філармонії було організовано симфонічний оркестр, у Луганську, Северодонецьку відкрито музичні училища, у багатьох містах і селищах – музичні школи. Донбас у музичному плані ідентифікував себе як батьківщина Сергія Прокоф'єва (народився в маєтку Сонцівка Бахмуцького повіту Катеринославської губернії). Продовжували працювати і створювалися нові палаци культури, клуби, гуртки образотворчого мистецтва, колективи художньої самодіяльності, бібліотеки, культосвітні і художні училища, творчі спілки – обласні Донецьке та Луганське відділення Спілки письменників, Спілки журналістів тощо.

Розвиток отримала музейна справа. Було відкрито музей «Молодої гвардії» у Краснодоні, Луганський художній музей ім. Артема, у 1961 р. у Донецьку відкрито планетарій. 5 вересня 1956 р. розпочало роботу Донецьке телебачення. Весь освітньо-культурний, науковий потенціал регіону був спрямований на виховання людини нового комуністичного суспільства.

Формуванню регіональної самосвідомості сприяло панування у радянській літературі й кіномистецтві своєрідного міфу про робітничий клас, про пролетарський Донбас. Культурний герой у

цьому міфі приходить у Донбас, щоб пережити друге народження, перевтілитися у героїчній праці й набути нове соціально значиме «Я». Така «нова людина» виявлялася здатною на найвеличніший подвиг. Цей міф Донбасу дістав найяскравіше втілення у творах Б. Горбатова «Донбас» і «Нескорені», у романі О. Фадєєва «Молода гвардія». З метою полегшення переміщення населення в рамках оргнаборів важливим було створення позитивного образу шахтаря – трудівника, який отримував перспективу побудови власного життя завдяки своїй праці [22, с. 89]. У повоєнні роки шахтарська праця закріплюється як професія і стає одним із індикаторів регіонального самоусвідомлення. Культ «шахтарської робітничої слави» стає ціннісною основою Донбасу. У повоєнні роки на екрани виходять нові художні стрічки, в яких ідеалізується минуле та радянське сьогодення краю («Нескорені», «Донецькі шахтарі», «Вісім днів надії»). Зокрема, фільм «Це було в Донбасі» (інша назва «Батьки і діти») – чорно-білий кінофільм режисера Л.Лукова, що вийшов на екрани в 1945 році. Фільм розповідає про радянську молодь, яка безстрашно билася в роки Великої Вітчизняної війни з фашистськими загарбниками в окупованому німцями Донбасі і продовжує «справу батьків», що у свій час боролися за радянську владу.

Нова культура покликала до життя нові традиції, свята. Свято праці, Свято врожаю, культивування радянського паспорта, обов'язкової військової служби, пошана до ветеранів війни та ветеранів праці, соціалістичне змагання – цеглини творення будівників комунізму. Особливого значення набувала освіта. У 1966 р. у Луганській області з кожної тисячі працюючих 650 мали вищу, середню або неповну середню освіту. Водночас політика «злиття націй», гаслом якої було «відмирання національних мов» – причина того, що в республіці залишилося менше половини шкіл із українською мовою навчання, а в деяких великих містах вони зовсім зникли. Були повністю ліквідовані школи та інші навчальні заклади з національними мовами навчання, а вузи та середні спеціальні навчальні заклади майже повністю перейшли на російську мову. Найбільш русифікованим регіоном України став Донбас. На нього було покладено завдання виховання зразкової радянської людини, формування нової ідентичності, яка й сьогодні залишається редукацією у значній частини мешканців краю. Наприклад, у 1958–1959 навчальному році

кількість учнів українських шкіл у Донецьку склала 0,9 тис. (1,2%), а українці у місті склали 38%, учнів у російськомовних школах було 76,3 тис. (98,8%), у Луганську відповідно 1,5 тис. (6,5%) учнів в українських школах, а українців у місті 44%, учнів у російськомовних школах було 21,7 тис. (93,5%) [23, с. 50]. У 1988-1989 навчальному році школи з українською мовою навчання охоплювали лише 3,2% учнів від загальної кількості дітей шкільного віку, 40% школярів було взагалі звільнено від вивчення української мови. У ВНЗ навчання велося виключно російською мовою. Інформаційний простір обслуговувала російська мова. Українська мова втратила комунікативну привабливість, нею розмовляли лише селяни і «буржуазні націоналісти» [21].

Своєрідним протестом проти цієї політики став рух шістдесятників, які передусім ставили перед собою завдання відродження національної культури і захисту рідної мови, виступали за збереження звичаїв, культурно-історичних пам'яток українського народу тощо. Національно-культурний рух став для багатьох його учасників своєрідним етапом на шляху свідомої боротьби за самовизначення України. У відповідь на це тоталітарний режим застосував репресії. Перша хвиля масових арештів розпочалася наприкінці серпня – на початку вересня 1965 р., коли в різних містах України були заарештовані понад 20 діячів українського культурного руху, зокрема І. Світличний, уродженець с. Половинки не Старобільського району Луганської області. У 1973 р. був засуджений ще один видатний донеччанин І. Дзюба за «антирадянську» працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» В листопаді 1976 р. в Києві виникає Українська Гельсінська група. Серед ув'язнених дисидентів поетична гордість Донеччини В. Стус, який загинув у таборі. Українська Катакомбна культура, яка існувала в Донецьку в 1950-1960-х роках ХХ ст., була заблокована і винищена колоніальною системою. Тонкий прошарок російської, грецької, єврейської інтелігенції, який залишився в Донецьку, був лише частиною загального імперського духовного дискурсу [24, с. 44].

Підсумовуючи зазначимо, що масштабна індустріалізація та урбанізація радянського періоду сформувала у мешканців Донбасу відчуття певної політико-культурної спільності. Це регіон тісної взаємодії російського та українського народів, його характерною

рисою став російсько-український культурно-історичний дуалізм, з домішкою інших етнокультурних ферментів. У результаті ще до початку ХХ століття в Донбасі сформувалася особлива багатонаціональна спільнота, основу якої склало російсько-українське населення, а засобом комунікації стала російська мова [25].

Таким чином, до часу проголошення незалежності України у 1991 р. вже оформилася особлива історична, національно-культурна, соціальна та економічна специфіка Донецького краю, була сформована його регіональна самобутність. Донбас підтримав проголошення незалежної України як український регіон зі значною кількістю населення російського етнічного походження, як один з провідних промислових, наукових і культурних центрів колишнього Радянського Союзу. Відповіді на численні питання про сучасні проблеми Донбасу знаходяться саме в історичній спадщині краю.

---

1. Див., наприклад: Наулко В. Развитие межэтнических связей на Украине / В. Наулко. – К., 1975; Иванова Ю. В. Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья / Ю. В. Иванова // Культурно-бытовые процессы на Юге Украины. – М., 1979. – С. 74-91; Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры / Л. Н. Чижикова. – М., 1988; Бацак Н. І. Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / Н. І. Бацак. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Київ, 1999; Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.) / Н. А. Терентьева. – К., 1999. – 352 с.; Малярчук Н. Г. Росіяни в суспільно-політичному, економічному та культурному житті Донбасу на початку проведення політики українізації / Н. Г. Малярчук // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2003. – № 5/6. – С. 93-99; Проскуріна О. Політико-культурний вимір Донбаського регіону / О. Проскуріна // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 127–135.

2. Попович М. Нарис історії культури України / Мирослав Попович. – К., 1998. – 728 с.

3. Крип'якевич І.П. Історія України: вид. 2-е, переробл. і доповн. – Львів: Світ, 1992. – 556 с.

4. Багалій. Д.І. Історія Слобідської України / Дмитро Багалій. – Харків, «Дельта», 1990. – С. 193, 218.

5. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. – Київ, 1970. – 992 с.
6. Український історичний журнал. – 1969. – №3. – С. 101-105.
7. Кочубей Т. Розвиток освіти на українських землях у II пол. XVII – кін. XVIII ст./ Тетяна Кочубей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://library.udpu.org.ua/library_files/istoruk_ped_almanax/2007/2007_2_5.pdf.
8. Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. – Київ, 1968. – 940 с.
9. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. – Екатеринослав. – 1864. – 387 с.
10. Первая всеобщая перепись населения Российской империи в 1897 г. Екатеринославская губерния. – СПб., 1904. – 254 с.
11. Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1897 год. – Екатеринослав, 1898. – С. 78.
12. Народное хозяйство Луганской области. Статистический сборник. – Луганск. – 1963. – 263 с.
13. Донецкая область за 50 лет. Статистический сборник. – Донецк. – 1967. – С. 221, 223.
14. Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки) / Ю.О.Ніколаєць. – К., 2012. – 188 с.
15. Субтельний О. Історія України / Орест Субтельний. – К., 1991. – 512 с.
16. Из материалов Первого Всесоюзного партийного киносовещания при ЦК ВКП (б): КПСС о культуре, просвещении и науке. – Москва. – 1963. – С. 160-162.
17. Ичин К. Пролетариат врасплох: «Симфония Донбасса» Дзиги Вертова / Корнелия Ичин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.utoronto.ca/tsq/22/ichin22.shtml>
18. Русначенко А. Донбас в історії України ХХ століття. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mau-nau.org.ua/private/kongresy/kongres6/istoria/kongress6ch2i/rusnachenko.htm>.
19. Національні меншини в Україні. 1920–1930-ті роки. Історико-картографічний атлас. – К., 1996. – 104 с.
20. Донбасс с высоты свободного полета. – Донецьк, 2003. – 360 с.
21. Мовний простір Донбасу: чи є українська мова державною? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://klich.at.ua/publ/movnij_prostir_donbasu_chi_e_ukrajinska_mova_derzhavnoju/1-1-0-171.
22. Кононов І. Донбас: етнічні характеристики регіону / І. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 2. – С. 72-97.
23. Коляска І. Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації. – Торонто. – 1970. – 246 с.

24. Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу: Генезис і тенденції розвитку в умовах суспільної трансформації / Геннадій Коржов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №4. – С.38-51.

25. «Деньги Донбасса – народу Донбасса», или Шахтёрский край снова заговорил о федерации и самоидентификации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.odnako.org/blogs/show_21609/.